

4. *Гришнова О. А.* Людський розвиток : [навч. посіб.] / О. А. Гришнова. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 25–62.
5. *Гришнова О. А.* Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник. – 4-те вид., оновл. / О. А. Гришнова. – К. : Знання, 2009. – С. 54–56.
6. Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. – К. : ПРООН, 2008.
7. *Лібанова Е.* / Із презентації національної доповіді “Мета розвитку тисячоліття. Україна – 2010” / Е. Лібанова. – Режим доступу : <http://nslovo.com/blog/indeks-lyudskooho-rozvytku-v-ukrajini-vyschuj-nizh-serednij-u-sviti-ale-nyzhchuj-nizh-v-snd>.
8. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку : [монографія] / О. Ф. Новікова, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України ; Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – С. 25.
9. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : [кол. монографія] / за ред. Е. М. Лібанової ; НАН України ; Ін-т демогр. та соц. дослідж. – К., 2007. – С. 29.
10. *Стефанишин О. В.* Людський потенціал економіки України : [монографія] / О. В. Стефанишин. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 16.
11. Человеческий потенциал (“Доклад о развитии человека за 1995 г.”) Уровень развития человеческого потенциала // Общество и экономика. – 1996. – № 5. – С. 133.

Надійшла до редколегії 22.11.2011 р.

УДК 35.071.6:[316.3:316.628]

К. В. ШАБАТЬКО

ІНТЕРЕС ЯК ДЕРЖАВНОУПРАВЛІНСЬКА КАТЕГОРІЯ

Узагальнено підходи науковців до визначення змісту категорії “інтерес” з позицій основних суспільствознавчих наук (філософії, політології, права, економіки, соціології). Уточнено й переосмислено категорію “державний інтерес”.

Ключові слова: державне управління, місцеве самоврядування, відносини, взаємодія, інтерес.

Approaches of scientists to definition of content of the category “interest” from the point of view of the main social sciences such as philosophy, politics, law, economics, sociology have been generalized. The category “public interest” has been specified and reinterpreted.

Key words: public administration, local government, relations, interaction, interest.

Із здобуттям незалежності Україна стала на шлях побудови демократичної, соціальної, правової держави, що вимагає докорінних змін у суспільстві. У першу чергу, такі зміни необхідно здійснити в системі державного управління та місцевого самоврядування нашої країни, вони повинні охопити більшість існуючих суспільних явищ, дати їм чітко окреслені межі, уніфікувати підходи до визначення тих чи інших понять і категорій. Складні державноуправлінські процеси потребують розробки відповідного термінологічного апарату. У зв'язку з цим доцільним є обґрунтування і переосмислення категорії “державний інтерес”.

Протягом багатьох століть категорія “інтерес” використовувалася в різних філософсько-соціальних теоріях, однак її роль і функції не з'ясовано повністю ще й сьогодні. Поділ суспільствознавства на окремі науки, що був зумовлений кардинальними змінами у способі виробництва, суспільних відносинах, світогляді, засобах і рівні теоретичного пізнання, спричинив поглиблене вивчення і теоретичне осмислення сутності категорії “інтерес”. За останні роки її з'ясування було переважно прерогативою філософії, політології, економіки, права, соціології. Саме в цих галузях наук теоретико-прикладні дослідження категорії “інтерес”, що органічно пов'язують теоретичні аспекти походження інтересів, їх формування з практичною стороною їх задоволення, здійснювалися вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема такими як Л. Губерський, О. Ракітов, А. Здравомислов, І. Мартинюк, В. Дубінін, О. Коляса, М. Самбор, Б. Сторощук, Д. Александров, Т. Бутченко, В. Бакуменко, В. Найдьонова, Воловик, В. Муляр та ін. Водночас з огляду на історію і сучасний стан досліджень інтересу є всі підстави стверджувати, що нагальною потребою сучасної науки державного управління є обґрунтування категорії “державний інтерес”, яке базувалося б на міждисциплінарному підході, що дало б змогу здійснити синтез здобутків різних наук.

Метою роботи є узагальнення підходів фахівців різних галузей науки до визначення змісту категорії “інтерес” та вдосконалення трактування категорії “державний інтерес”.

Державне управління – це управління суспільством, тобто вироблення та здійснення рішень щодо цілеспрямованого свідомого впливу на суспільну систему загалом та на її окремі ланки. Одне з найважливіших завдань державного управління будь-якої країни – досягнення та підтримка соціоекономічної рівноваги в суспільстві. На цей процес окрім державного регулювання суттєво впливають діяльність людини як активного суб'єкта економічного та суспільного життя і функціонування суспільних відносин. Завдання держави – створити умови для взаємоузгодженого позитивного впливу цих чинників. У широкому розумінні соціоекономічна рівновага суспільства є відносною, що зумовлюється самою природою суспільних потреб і інтересів, їх постійною зміною, рухомістю. Мета та роль державноуправлінської діяльності в цьому процесі полягає у впливі результатів прийнятих і реалізованих управлінських рішень на досягнення більш високого рівня взаємоузгодженості інтересів.

Державне управління як системне суспільне явище представляє собою діяльність органів трьох гілок влади та органів місцевого самоврядування зі здійснення внутрішніх і зовнішніх функцій держави, спрямовану на формування політики, вироблення, ухвалення та реалізацію рішень щодо форм і механізмів впливу на всі сфери та процеси життєдіяльності суспільства з метою досягнення та підтримання соціоекономічної рівноваги на підставі взаємоузгодження загальнодержавних, регіональних, групових та індивідуальних інтересів [19].

Необхідно зазначити, що органи місцевого самоврядування, хоча і не входять до системи виконавчої влади, але беруть участь у формуванні та втіленні в життя державноуправлінських відносин. Їх роль є подвійною: з одного боку, як і органи державної влади, вони виконують контрольно-наглядові функції, а з іншого – як базова ланка управління на рівні окремих адміністративних одиниць – безпосередньо задовольняють потреби громадян. Це породжує певні проблеми в організації та функціонуванні органів влади територіального рівня, які відбиваються на результативності й ефективності їх роботи.

З ускладненням теоретичних моделей і схем, що пояснюють закономірності функціонування соціуму, стає очевидною перманентна потреба переосмислення змістовних складових понять централізації та децентралізації. Епістемологічні особливості, що наразі виникають у зв'язку з актуальною необхідністю сучасного тлумачення категорії інтересу в галузі державного управління, зумовлюють необхідність уточнення та переосмислення смислових і функціональних трансформації під час її багатовікової гносеологічної еволюції.

Вивчивши довгий і складний шлях розвитку поняття “інтерес”, що набуло категоріального статусу, можна констатувати, від самого початку поняття “інтерес” використовувалося для позначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій.

Мислителі Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, філософи Античності створили підмурівок вивчення феномена інтересу, вперше визначивши його як чинник індивідуальної й соціальної причинності у вигляді потреби, пізніше – у вигляді пошуку щастя. Активний пошук оптимального погодження інтересів окремої особистості, суспільства й держави в давньокитайських мислителів відбувався шляхом поєднання моралі й політики, етики та ритуалу. Подібні етико-політичні погляди на природу інтересів були притаманні саме конфуціанству, а їх заперечення – даосизму. У працях античних філософів, таких як Демокрит, Платон, Аристотель, Сократ намічені зв'язки інтересів з проблематикою права, моралі, політології, психології та соціології. Їхні вчення містять чималий доробок щодо способів урегулювання розбіжностей інтересів. Античні філософи визнавали пріоритет законів, примат державних інтересів над особистими, а суспільних – над приватними. У період Середньовіччя суспільствознавча думка з притаманним для цієї епохи релігійним світоглядом замінила інтерес як регулятивний механізм людської діяльності божественним задумом. Відповідні погляди на природу інтересу характерні для Августина, Фоми Аквінського й багатьох інших теологів. Інтерес як сила, що скеровує дії суб'єкта в певному

напрямі, фактично елімінується зі сфери наукового вивчення і вжитку, замінюючись нормативною моделлю, побудованою на теологічному приписі щодо того, як потрібно поводитися відповідно до релігійних канонів. Увага до проблеми інтересу як соціального й гуманітарного чинника розвитку суспільства знову актуалізується у зв'язку з нагальними потребами епохи Ренесансу в нових світоглядних засадах. З позицій мислення нової доби специфіка панівних у суспільному житті інтересів зумовлені як егоїстичною природою людини (Е. Ротердамський), так і особливостями державного правління (Н. Макиавелі). Завдяки зусиллям мислителів часів Відродження інтереси знову стають предметом пізнання; зокрема, вивчаються і коментуються механізми єдності і суперечності матеріальних та політичних інтересів у рамках середньовічної держави. Гуманістичні світоглядні засади наукового пізнання, відповідно до яких людина є джерелом власних інтересів, зумовили радикальну революційність новітнього ренесансного мислення. Інтерес почали пояснювати суто властивостями людської природи, зосереджуючи увагу на проблемах класифікації й систематизації основних особливостей механізмів реалізації інтересів. Прибічники емпіризму, Т. Гобс, Дж. Лок, Д. Юм психологізували інтереси, беручи за їхнє підґрунтя індивідуальний досвід, пристрасті й афекти. Водночас Р. Декарт, Спіноза не заперечували формування інтересів завдяки ментальній діяльності, наголошували саме на його розумовій складовій. Французькі матеріалісти П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дидро, Ж.-Ж. Руссо запровадили в науковий обіг парадигму, відповідно до якої людина є “соціальним атомом”, що рухається завдяки впливу на нього певних інтересів. Представники німецької класичної філософії піддали нищівній критиці сенсуалістичне тлумачення природи інтересів, розглядаючи об’єктивну складову інтересів у вигляді категоріального морального імперативу (І. Кант) як прояв певної абсолютної ідеї (Г. Гегель) [10, с. 45–50].

Слід зазначити, що французькі матеріалісти зробили першу спробу пояснити суспільне життя за допомогою інтересів людей, що протиставляються ними як божественному визначенню, так і випадковим обставинам історичного процесу. В інтересах вони вбачали реальну основу моральності, політики, суспільного ладу в цілому [21, с. 213].

За філософським енциклопедичним словником, “інтерес” походить від латинського “interesse” – те, що має важливе значення [22, с. 183]. Інтереси поділяють на всезагальні, групові, соціальні тощо [13, с. 238–239].

Дж. Локк, К. Гельвецій, Т. Ковалевський, В. Прописний, В. Резанова, І. Дзюба, В. Панібудьласка, Ю. Шемчущенко вважають інтерес явищем виключно суб’єктивним, що має духовний характер. Вони наголошують на тому, що об’єктивне знаходиться за межами інтересу, хоча й впливає на нього. І. Гак, Р. Грінкевич, В. Мороз розглядають інтерес як явище тільки об’єктивне. На їхню думку, суб’єктивне – лише відображення інтересу у свідомості людей, що входить до структури об’єктивного. А. Здравомислов, Т. Кулієв, В. Нестеров дотримуються думки, що інтерес містить у собі як об’єктивне, так і суб’єктивне начало. Зважаючи на це, він представляє собою єдність

об'єктивного і суб'єктивного в діяльності. В. Дьомін і В. Лавриненко знаходяться на позиціях того, що існує два інтереси: один з них представлений об'єктивними інтересами, а другий – суб'єктивними [18, с. 15–16].

О. Ракітов вважає, що поняття “інтерес” є багатозначним і альтернативним, тому належить до пакетних понять, що місять у собі потреби, інтереси, цінності, цілі, стимули тощо [14, с. 28].

На думку сучасних українських філософів, інтерес – соціальний феномен, притаманний людині, який є вираженням об'єктивної залежності життєдіяльності людей від соціальних умов життя. Інтерес є рушійною силою діяльності, поведінки і вчинків людей. Поступальний розвиток суспільства, зміцнення держави залежить від узгодження, поєднання різних інтересів [20].

Інтерес характеризується багатовекторністю, він пов'язаний з процесами розвитку, функціонування і гальмування. Інтереси розвитку пов'язані з джерелом будь-якого розвитку, тобто протиріччям. Інтереси функціонування виникають та існують як момент розвитку. Але вони не призводять до безпосередньо якісних перетворень існуючої системи зв'язків і відносин у суспільному житті, в розвитку народу. Інтереси гальмування мають діаметрально протилежну спрямованість відносно інтересів розвитку та інтересів функціонування. Процесам розвитку, функціонування і гальмування, які простежуються в життєдіяльності як окремих осіб, так і класів, націй, народів, притаманна органічна цілісність та самостійність. Інтерес виконує певні рольові функції, які умовно можна поділити на гносеологічні, аксіологічні, мотиваційні і діяльнісні [5, с. 72–73].

Політологія протягом тривалого часу розглядала інтерес як головну ланку марксистської політичної доктрини, рушій історії, що за рахунок непримиренної суперечливості інтересів класів-антагоністів зумовлював її поступ. Згодом з кінця XIX – початку XX ст. до класового аналізу долучилася проблематика функціонування політичних рухів, партій та організацій. Сучасна політична наука вбачає у вивченні інтересів можливість для їх вчасного задоволення, погодження і координації, що дало б змогу запобігати соціальним кризам та аномаліям [10, с. 52].

Політичні інтереси народу формуються тоді, коли з'являється сам народ. Головним органом вираження і захисту інтересів народу є держава, його політичні інтереси зводяться до того, щоб знайти такий державний устрій, який максимально сприяв би вирішенню всіх внутрішніх і зовнішніх проблем мирним шляхом і політичними методами [5, с. 91].

В. Бакуменко визначає політичні інтереси як потреби суб'єктів політики, що зумовлені їх становищем у суспільстві, концептуально усвідомлені ними, пов'язані із досягненням або збереженням політичної влади для здійснення своєї волі в системі політичних відносин [6, с. 290]. О. Коляса визначає політичний інтерес як спосіб раціоналізації потреб регулювання, розподілу, впливу і виконання, що об'єктивовані сприйняттям абсолютних цінностей у відносинах владного характеру [7, с. 15].

Найповніше пізнавальний потенціал інтересу виявляється у правовій теорії інтересів. У працях фундатора юриспруденції Р. Ієринга право розглядається

як закріплений у законодавстві інтерес. У сучасних теоріях права побутують різноманітні погляди як на епістемологічну природу інтересу, так і на його правову функцію. Але загальноновизнаними є підвищення інтересу до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості. Правовідносини постають певним простором, на теренах якого відбувається зіставлення інтересу суб'єкта оцінки з інтересами інших її учасників. Процес правового регулювання життєдіяльності суспільства виступає як форма соціального самоконтролю, джерелом і механізмом генези якого слугує інтерес [10, с. 52]. М. Самбор визначає інтерес в праві як усвідомлену спрямованість суб'єкта, обумовлену його внутрішнім переконанням в оволодінні певним благом матеріального чи нематеріального характеру, що являє задоволення потреби, здійснення та реалізація якого відбувається в межах загальноприйнятих правил поведінки, визначених у нормах права [15, с. 14].

Категорія інтересу живиться й в економічній науці. Перші кроки в напрямку концентрування на взаємозв'язку предмета потреби з її усвідомленням під кутом зору панівних економічних відносин були зроблені в рамках теоретичної концепції фізіократів, що будували ієрархію інтересів відповідно до ієрархії видів діяльності. Починаючи від А. Сміта з його концепцією “економічної людини”, інтерес Д. Рікардо, Дж. Мілля, І. Бентама здобував значення універсального мотиву, що відтворюється в різних іпостасях завдяки дії механізму конкуренції. Специфіка сучасного економічного тлумачення інтересу полягає в його інтерпретації як об'єктивної необхідності задоволення як існуючих, так і очікуваних потреб суб'єктів на засадах їхньої взаємодії, зумовленої характером діючих у суспільстві економічних відносин [10, с. 50]. Б. Сторощук визначає економічні інтереси як об'єктивне явище, яке є соціально обумовленою й історично визначеною формою об'єктивної необхідності задоволення сформованих потреб, що розвиваються, та виражає об'єктивні рушійні сили діяльності людей [16, с. 12].

Особливо помітне місце розробка теоретичних концепцій інтересу посіла в соціологічній традиції, яку використовували при створенні теорій такі класики соціології, як К. Маркс, Ф. Знавецький, М. Вебер. Соціологія прагнула виявити соціальне значення і функції інтересу, конкретно-історичні форми реалізації інтересів у соціальному просторі, виявлення оптимальних шляхів їх узгодження [10, с. 53]. Під інтересом з соціологічної точки зору, на думку Д. Александрова, правомірно розуміти позицію соціального суб'єкта у просторово-часовому, діяльнісному та соціокультурному контексті. У соціології категорію “інтерес” застосовують для пояснення передумови дії, умови переходу до задоволення потреби суб'єкта в конкретній соціальній ситуації з урахуванням постановки цілей і вибору доступних засобів [1, с. 11–12].

Т. Бутченко вважає, що суспільні потреби синтезуються в державному інтересі як конкретно-історичній мірі усвідомленого синтезу всезагального, особливого й єдиного. Виходячи з цього, державний інтерес інтерпретується як інтегральна рефлексивна форма упорядкування соціальної матерії, забезпечення її цілісності [2].

Державні інтереси – концептуально виражені та чітко сформульовані положення щодо сукупних потреб держави, пов'язані з проблемами її безпеки й умовами подальшого розвитку [6, с. 290].

У сучасній Україні поняття “державний інтерес” активно вживається при обговоренні суспільних проблем, проведенні політичної пропаганди, обґрунтуванні та легітимізації державної політики. Між тим не існує єдиної точки зору на те, що таке “державний інтерес” і в чому конкретно він полягає. У сучасній соціально-гуманітарній науці існують різноманітні державно-політичні ідеї і концепції, серед яких, за способом визначення поняття “держава”, її призначення та функцій, виділяються два найбільш загальних підходи до розкриття державних інтересів.

У рамках першого державу розуміють як відокремлений від суспільства професійний апарат управління, що захищає, насамперед, інтереси певної соціальної групи [17; 23]. Наслідком цієї інтерпретації є недооцінка загальносоціального призначення держави та, відповідно, значне збіднення змісту поняття “державний інтерес”.

Відповідно до другого підходу держава визначається як особлива політична форма існування суспільства, що забезпечує, передусім, реалізацію суспільних потреб [8; 9]. Це бачення є основою розуміння єдності “суспільних” і “державних” інтересів. Водночас не завжди вдається розпізнати діалектичний характер цієї єдності, що призводить до механічного отожднювання цих понять і використання як синонімів.

Одні дослідники розуміють під інтересом явище об'єктивного порядку, процес формування якого не збігається з усвідомленням. “Інтерес взагалі існує незалежно від того, усвідомлений він суб'єктом чи не усвідомлений”, – відзначає В. Найдьонова [12]. Інші автори вважають, що інтерес містить усвідомлення суб'єктом потреб і засобів їх задоволення, які існують в об'єктивній дійсності [4; 11]. Т. Бутченко вважає, що специфіка, особливості внутрішньої структури інтересу визначаються в межах останнього погляду, який більш повно охоплює його діалектичну, суб'єкт-об'єктну сутність. Він вважає, що державні інтереси опосередковують діалектичний, суперечливий взаємозв'язок інтересів суспільства та суб'єктів державної влади і виступають рушійною силою поступального розвитку форми держави, насамперед, як засобу соціальної інтеграції. Складність функцій держави як головної управляючої структури суспільства зумовила багатоманітність її інтересів, серед яких Т. Бутченко виділяє такі різновиди: внутрішні і зовнішні, тактичні та перспективні, явні та приховані. Зазначені інтереси реалізуються через внутрішню і зовнішню політику держави, яка в процесі історичного розвитку постійно диференціюється, включаючи до сфери державно-управлінського впливу все нові і нові галузі суспільної життєдіяльності [3].

З урахуванням вищевикладеного матеріалу можна стверджувати, що державні інтереси – форма упорядкування соціальної матерії, рушійна сила поступального розвитку форми держави, концептуально виражені та чітко сформульовані положення щодо сукупних потреб держави, які опосередковують діалектичний взаємозв'язок інтересів суспільства та суб'єктів державної влади.

Узагальнення підходів фахівців різних галузей науки до визначення змісту категорії “інтерес”, аналіз існуючих визначень категорії “державний інтерес” дозволило вдосконалити трактування категорії “державний інтерес”; уточнити й переосмислити її, застосовуючи міждисциплінарний підхід.

Інтерпретування змісту категорії “інтерес” змінювалося відповідно до епох: інтерес трактувався як чинник індивідуальної й соціальної причинності у вигляді потреби; пов’язувався з проблематикою права, моралі, політології, психології та соціології з урахуванням примату державних інтересів над особистими, а суспільних – над приватними; виступав божественним задумом, втіленим у нормативну модель, побудовану на теологічному приписі; тлумачився як властивість людської природи. Французькі матеріалісти ввели в науковий обіг парадигму, відповідно до якої людина є “соціальним атомом”. Представники німецької класичної філософії розглядали інтерес як категоріальний моральний імператив та як прояв абсолютної ідеї. Сьогодні не існує єдиної наукової точки зору на це явище.

Державний інтерес – це різновид соціальних інтересів, що представляє собою єдність об’єктивного і суб’єктивного, базується на потребах держави і суспільства, що об’єктивовані сприйняттям абсолютних цінностей у відносинах владного характеру, це рушійна сила поступального розвитку держави та діяльності людей в межах загальноприйнятих правил поведінки, визначених у нормах права, та під кутом зору панівних економічних відносин.

Перспектива подальших розвідок пов’язана з дослідженнями представництва інтересів у державному управлінні.

Література:

1. *Александров Д. В.* Категорія інтерес як об’єкт протосоціологічної та соціологічної рефлексії : автореф. дис. ... к.соц.н. : спец. 22.00.01 / Б. Д. Александров. – К., 2009. – 16 с.
2. *Бутченко Т. І.* Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв’язку суспільних потреб і державних інтересів : [монографія] / Т. І. Бутченко. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. – 280 с.
3. *Бутченко Т. І.* Сутність державного інтересу / Т. І. Бутченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 2008. – Вип. 34. – С. 130–139.
4. *Воловик В. І.* Філософія історії : [монографія] / В. І. Воловик. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 1997. – 126 с.
5. *Дубінін В. В.* Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства : [монографія] / В. В. Дубінін. – Краматорськ : ДДМА, 2006. – 260 с.
6. *Енциклопедичний словник з державного управління* / [укл. Ю. П. Сурмін та ін]. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
7. *Коляса О. Я.* Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин : автореф. дис. ... к.політ.н. : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / О. Я. Коляса. – Львів, 2008. – 20 с.

8. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.01. "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Ю. П. Лобода. – Одеса, 2001. – 20 с.

9. Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении / Л. С. Мамут. – М. : Норма, 1998. – 46 с.

10. Мартинюк І. Історичні передумови міждисциплінарного дослідження проблеми інтересів / І. Мартинюк // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 2 (13). – К. : Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 2010. – С. 44–54.

11. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі "індивід-суспільство" (філософсько-культурологічний аналіз) : автореф. дис. ... д.філос.н. : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / В. І. Муляр. – Житомир, 1999. – 32 с.

12. Найдьонова В. В. Роль і місце особи в системі соціальних відносин (філософсько-культурологічний аналіз) : автореф. дис. ... к.філос.н. : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / В. В. Найдьонова. – Х., 1999. – 20 с.

13. Політологічний енциклопедичний словник. – 2-ге вид., доп. і перероб. / [укл. В. П. Горбатенко]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

14. Ракизов А. И. Историческое познание : системно-гносеологический подход / А. И. Ракизов. – М. : Политиздат, 1982. – 303 с.

15. Самбор М. А. Інтерес в праві : загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / М. А. Самбор. – К., 2010. – 20 с.

16. Сторощук Б. Д. Економічні інтереси регіону в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. ... к.е.н. : спец. 08.01.01 "Економічна теорія" / Б. Д. Сторощук. – К., 2004. – 20 с.

17. Сырых В. М. Теория государства и права : [учеб. пособ.] / В. М. Сырых. – М. : Былина, 1998. – 512 с.

18. Тарасенко А. А. Общественные интересы и личность / А. А. Тарасенко – Мн. : Наука и техника, 1980. – 151 с.

19. Теорія та історія державного управління : навч. посіб. / [Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін.]. – К. : Професіонал, 2008. – 288 с.

20. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : Вікар, 2005. – 455 с.

21. Философский энциклопедический словарь / [сост. Л. Ф. Ильичев и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

22. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА, 1997. – 576 с.

23. Nozick R. Anarchy, state and utopia / R. Nozick. – N. Y. : Basic Books, 1974. – 367 p.